

- насаждений на степном черноземе, исследование в Мариупольском лесничестве // Труды по лесному опытному делу в России. – СПб., 1912. – Вып. 40.
5. Вакулюк П.Г. Нариси з історії лісів України. – Фастів, 2000.
  6. Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. – Львів, 1995.
  7. Фурдичко О.І., Бондаренко В.Д. Першопостаті українського лісівництва (Нарис до лісової історії). – Львів, 2000.
  8. Неручев М.В. Государственный земельный фонд Таврической губернии. – Симферополь, 1907.
  9. Кирьяков М.М. Взгляд на лесоводство и садоводство Херсонской губернии // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – Одесса, 1868.
  10. Речи при открытии памятника В.П. Скаржинскому // Одесский вестник. – 1872. – № 134.
  11. Скаржинский В.П. Отчего мы мало разводим леса? // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России...
  12. Скаржинский В.П. Плуг для обработки земли под. леса в Новороссийском крае // Труды Вольного Экономического общества. – 1852. – Т. 4. – № 11.
  13. Скаржинский В.П. Первые и последние задушевные мечты Новороссийского старожила // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России...
  14. Хрусталева П. Трикратский сад // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1845. – № 1; Палимпсестов М. Древесные питомники г. Скаржинского в 1852 г. // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1853. – № 10.
  15. Струков Д. О лесных насаждениях и о запрудах херсонского помещика Скаржинского // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. – Ч. 47. – № 2.
  16. Корф Н. Различные проекты облесения степей с точки зрения земств // Сельское хозяйство и лесоводство. – СПб., 1866. – № 5.
  17. Полежаев И. Заметки о степном лесоразведении. – СПб., 1879.
  18. Краузе А. Направление и организация лесного опытного дела. – Одесса, 1874.
  19. Тархов К. Приемы степного лесоразведения во Владимирском лесничестве // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1887. – № 4.
  20. Насаждение защитных опушек в имени «Ново-Петровка» Херсонской губернии. – Одесса, 1897.
  21. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь. – СПб., 1892.

В. С. Єрмілов

УТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ В УКРАЇНІ ХЕРСОНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ САНІТАРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Уже в початковий період розбудови земської лікувальної медицини з'явилась потреба в доповненні її санітарною справою. Провідниками цього прогресивного напрямку були передові земські діячі. Вже тоді земська медицина позитивно відрізнялась від західноєвропейської. Якщо в Західній Європі лікувальна і санітарна справи були різко розмежовані, а більшість лікарів стояла осторонь профілактичних питань, то земські лікарі профілактичну роботу боротьби як з епідеміями, так і з неінфекційними захворюваннями вважали основною у своїй професійно-громадській діяльності [1, 14]. Відомий земський лікар С. Осипов, висловлюючи думку більшості своїх колег, писав: «Я твердо убежден, что санитарные меры и рациональное врачевание вместе составляют целое и должны на практике идти в параллель, что только при этом условии возможен прогресс в деле народного здоровья» [2, 267].

Першими в Україні питання організації земської медицини порушили Полтавські губернські збори, які створили для цього спеціальну медичну комісію. В опублікованих 1869 р. «Трудах постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе»

і запропонованому цією комісією «Проекте устройства земской медицины в Полтавской губернии», розповсюджених і схвалених усім земським співтовариством країни, головним об'єктом діяльності земської медицини були визначені заразні хвороби. Відповідно до цього, провідник Полтавського земства князь М. Долгоруков, лікар за фахом, намагався скерувати губернську медичну діяльність у лікувально-профілактичному напрямку, але пріоритет створення санітарної організації належав Херсонському земству [3, 86].

До цього часу наукових праць, які б спеціально розглядали діяльність земських санітарних організацій українських губерній, немає. Ця діяльність вивчалась винятково в контексті загальної медичної діяльності земств або поверхово як окремих періодів діяльності деяких визначних організаторів охорони здоров'я та вчених. Метою цієї статті є з'ясування витоків і передумов виникнення профілактичного напрямку у складі земської медицини, ролі земських лікарів у становленні санітарної діяльності, особливостей утворення санітарної організації, на прикладі Херсонської губернії, передової не тільки серед українських губерній, а й у Російській імперії у медичному відношенні в земський період.

У Херсонській губернії земські діячі та лікарі уже на ранньому етапі діяльності земської медичної організації дійшли висновку про необхідність доповнення лікувальної допомоги санітарною частиною. Губернські земські збори 1871 р., заслухавши доповідь управи про заходи з попередження епідемій і про влаштування санітарної частини взагалі, доручили управі разом з лікарями опрацювати це питання, передати його для висновків повітовим управам, а потім доповісти черговим губернським зборам. Губернська управа звернулася до Товариства Херсонських лікарів з проханням «об указании мер по наилучшему устройству санитарно-врачебной части в губернии» [4, 10]. Херсонські, Єлисаветградські, Одеські та Тираспольські повітові збори, «соглашаясь с мнением общества Херсонских врачей, что улучшение гигиенических условий жизни возможно только при известной степени достатка средств и умственного развития, пришли к тому заключению, что всякие санитарные улучшения в среде сельского населения совершаются только тогда, когда улучшаются самые экономические условия края, когда школы наши поспедействуют некоторому просветлению населения, когда в большинстве его рождается сознание необходимости образования, а с тем вместе и усилится нравственное влияние на него образованного класса, входящего в состав местного населения» [4, 12]. Ананьївська повітова земська управа, «рассматривая санитарный вопрос совместно с земскими врачами своего уезда, выразила категорическое мнение, одобренное и уездным собранием, о том, что организация сельской санитарной части в настоящее время немыслима» [4, 13]. Олександрійські ж повітові збори на сесії 1872 р. визнали «желательным учреждение должности врача-гигиениста» і в 1873 р. внесли в кошторис для цього 1200 руб. Також Ананьївське земство в 1873 р. визнало за необхідне для санітарного вивчення «всестороннее медико-статистическое и топографическое исследование губернии». У 1874 р. губернська управа вперше доповідала губернським зборам про необхідність запропонувати з'їзду лікарів і представників управ розглянути питання встановлення посади санітарного лікаря.

Таким чином, уже на початковому етапі діяльності земської медицини у Херсонській губернії сформувалось «стремление к санитарной деятельности то в более, то в менее определенной форме». При цьому: «Нельзя не придавать значения тому обстоятельству, что стремле-

ния эти появились до учреждения губернских съездов; это указывает, что инициатива учреждения санитарной организации исходила от уездов и что, следовательно, эта идея не была, так сказать, подсказана извне, а вытекала из местных потребностей” [5, 1].

На губернських медичних з'їздах ці намагання отримали більш виразну форму. Починаючи з I губернського з'їзду лікарів, що відбувся у 1874 р., не було жодного з'їзду, на якому б не розглядалося питання санітарної діяльності. Так, на I з'їзді “решено приступити к вопросу об улучшении собственно врачебной части в уездах, не упуская из виду указанных земством необходимых и возможных улучшений санитарных условий, среди которых живет народ”. У 1875 р. (II з'їзд): “...начало организации санитарного надзора может быть положено образованием при управах санитарных комиссий и возложением на земских врачей некоторых санитарных обязанностей”. А в 1876 р.: “...такие санитарные исследования и изучение должны лежать на обязанности земских врачей, как непосредственно соприкасающихся с теми сторонами народной жизни, которые составляют предмет этих исследований”. У 1879 р.: “...не прекращая развития клинической медицины, съезд находит необходимым обратить преимущественное внимание на санитарное изучение губернии”. Тому з'їзд (VI) прийняв пропозицію комісії стосовно необхідності мати у кожному повіті одного санітарного лікаря, адже: “Санитарная часть земской медицины составляет неотложную необходимость и при дальнейшем отсутствии этой стороны дела нельзя ожидать развития и правильного устройства существующей клинической медицины, которая так дорого обходится земству, далеко не достигая целей ее устройства и содержания” [6, 791 – 794].

Враховуючи це рішення губернського з'їзду земських лікарів і членів губернської управи, губернські збори передали “на обсуждение уездных собраний следующий доклад губернской управы по медицинской части: 1) Необходимо приступити к санитарному исследованию губернии, которое должно быть возложено на особо приглашенных, специально для этой цели, санитарных врачей. 2) Число санитарных врачей должно быть не менее шести для губернии, по одному на каждый уезд. 3) Содержание санитарных врачей принять на счет губернского земства, определив каждому санитарному врачу 2000 рублей...” Розглядаючи це питання, Херсонські повітові збори на черговій сесії 22 вересня 1880 р. прийняли таку доповідь повітової управи: “Уездная управа пришла к следующему заключению: принять заключающееся в п. 1 предложение губернской управы уездная управа в принципе считает вполне возможным, но осуществление этого предложения в настоящее время является преждевременным, как за недостатком средств у земства, так и за недостатком потребного количества врачей санитаров-специалистов. Точно так же преждевременны и сделанные в пп. 2 и 3 предложения губернской управы иметь на губернию 6 санитарных врачей с жалованьем по 2000 руб. каждому” [7, 360]. Такі ж рішення були прийняті й іншими повітовими земствами, тому санітарна організація в губернії на цьому етапі не утворилась.

Проте, з'їзди лікарів продовжували розглядати питання санітарної діяльності в губернії. З'їзд 1882 р. постановив: “...ввиду невозможности обязать земских врачей доставлять медико-топографические и этнографические сведения, просить желающих из них доставлять таковые в губернскую управу”, а з'їзд 1883 р.: “Единогласно признана необходимостью статистики движения населения” і “Просить священников доставлять сведения по принятой уже форме ежемесячно в уездную управу” [6, 794 – 795].

З наведеного випливає, що лікарями і представниками земських управ досить тривалий час, з метою санітарного вивчення губернії, розроблялись різні форми звітності, збору даних і проведення досліджень. Ці функції покладалися на дільничних лікарів (за винагороду і без неї, обов'язково і за бажанням), на санітарні комісії, на управи, на “особого” лікаря і навіть на священників, але бажаного результату досягти не вдалось. Отже, поступово земству стали очевидними, з однієї сторони, необхідність санітарного дослідження губернії, а з іншої – неможливість його проведення наявними силами. Тому губернські збори на черговій сесії у 1885 р., розглянувши доповідь губернської управи про стан медичної справи у губернії в 1884 р. і заходи для її покращання, постановили: “...учредить с 1886 г. в каждом уезде на счет губернского земства должности врачей-санитаров с тем, чтобы на этих врачей, кроме обязанности собирания медико-статистических и медико-топографических сведений, была возложена забота по лечению сифилиса и принятию мер к прекращению эпидемических болезней...” [8, 16].

Виконуючи це рішення, губернська управа, за рекомендацією засновника російської гігієнічної науки, провідника санітарного напрямку у практичній медицині Ф. Ерісмана, до якого вона звернулася, запросила на посаду губернського санітарного лікаря його учня М. Уварова (в майбутньому видатного земського лікаря-організатора і вченого). Він прибув до місця служби 8 січня 1886 р. і одразу розпочав активну діяльність. У січні лютому 1886 р. відбулося засідання, вибраної губернськими зборами, комісії з питання організації санітарної справи в губернії. Ця комісія складалася з постійної при губернській управі медичної комісії та представників повітових управ. У роботі комісії активну участь брав М. Уваров. Комісія розробила проект інструкції для санітарних лікарів і програму їх майбутньої роботи. Вона також “признала необходимым немедленно пригласить санитарных врачей в уезды и поручить им подготовительные для введения санитарного устройства работы, состоящие в подробном и точном исследовании организации земской медицины в уездах” [9, 157]. На запрошення санітарних лікарів на службу, губернська управа звернула особливу увагу “и обставила его так, чтобы заручиться лицами, вполне способными оправдать ее ожидания”. Для цього управа знову звернулася до професора Ф. Ерісмана, який рекомендував трьох своїх учнів, а інших трьох, за його ж порадою, управа обрала з місцевих лікарів. Таким чином, першими санітарними лікарями у повітах губернії стали: у Херсонському – М. Часовников, Одеському – В. Бекаревич, Тираспольському – П. Востриков, Ананівському – К. Товстицький, Слесаветградському – П. Діатроптов. У Олександрійський повіт згодом був запрошений М. Тезяков (найбільш визначний, серед багатьох відомих санітарних лікарів Херсонської губернії, організатор охорони здоров'я і вчений). У період з березня по травень санітарні лікарі з'їхались на службу і приступили до роботи.

Довершив роботу з організації санітарної справи Х губернський з'їзд земських лікарів і членів управ, який відбувся 22 – 29 серпня 1886 р. в Одесі. Головним на з'їзді було питання санітарного устрою в губернії. Основну доповідь з цього питання зробив губернський санітарний лікар М. Уваров, який виклав загальну схему побудови і діяльності земської санітарної організації. Провідною тезою доповіді було визначення санітарної медицини як соціально-громадської: “...санитарные врачи стоят общественный диагноз болезни. Объектом, ради которого производится исследование и к которому должны быть приложены известные меры, служит общество” [10, 7].

Для розробки головних питань з'їзд утворив декілька комісій. Першу комісію (щодо сутності санітарної справи) склали відомі одеські лікарі, до неї також входили такі видатні вітчизняні вчені, як І. Мечников, Й. Мочутковський і М. Гамалія, а також московський санітарний лікар Н. Михайлов. Ця комісія погодилась з основними принципами, викладеними у доповіді М. Уварова, і дійшла такого висновку: "Введение санитарного устройства в губернии, кроме существующей земско-медицинской организации, является единственно рациональной мерой к улучшению санитарного состояния губернии. Ведение такого устройства не только своевременно, но и безотлагательно необходимо" [11, 4]. Комісія також визначила задачі та цілі санітарного устрою, зміст діяльності санітарного персоналу. Інша комісія – з питання організації медичної частини, під головуванням М. Уварова, – встановила норми регулювання відносин санітарних лікарів з іншими органами земсько-медичної організації, зокрема: "Санитарный персонал дополняет собою медицинскую организацию губернии; потому направление деятельности всего врачебного персонала в губернии должно быть одинаково" [11, 6].

З'їзд прийняв доповіді комісій з санітарних питань, запропонував створити медичну раду, а медичну комісію губернської управи перетворити на дорадчу комісію, утворити такі комісії також у повітах. Провідна роль у цих комісіях відводилась санітарним лікарям. Головною тезою рішення з'їзду було: "Санитарная деятельность должна состоять в санитарном исследовании и принятии санитарных мер" [6, 795 – 796].

Губернські земські збори, що згодом відбулися, погодилися з рішеннями X губернського з'їзду земських лікарів і членів управ та постановили: "постановку губернскою управою санитарного дела в губернии признать правильною..." [12, 107]. Початкова форма губернської санітарної організації складалась з постійної медичної комісії при губернській управі, медичних комісій при повітових управах (що почали утворюватись), губернського санітарного лікаря, 6-ти повітових санітарних лікарів та земського санітарного лікаря для міста Одеси.

Таким чином, створена на протязі 1886 р. Херсонська губернська земська санітарна організація стала першою в Україні та другою (після Московської) в Російській імперії. В подальшому вона займала передові позиції у земській охороні здоров'я та вписала славні сторінки в історію вітчизняної медицини. Втім, це потребує окремого дослідження.

1. *Заблудовский П.Е., Жук А.П. Столетие общественной медицины в России // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины).* – М., 1965.
2. *Осипов Е.А. Городские взгляды на земскую медицину // Московская медицинская газета.* – 1874. – № 9.
3. *Казан С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины...*
4. *О санитарной и медицинской части в губернии (Доклад Херсонской губернской земской управы губернскому собранию, 24 октября 1872 года) // Сборник Херсонского земства (Далі – СХЗ).* – 1873. – № 1.
5. *Ход развития, настоящее состояние и задачи санитарной организации в Херсонской губернии.* – Херсон, Б. г.
6. *Свод постановлений Херсонских губернских земско-медицинских съездов // Земская медицина Херсонской губернии.* – Херсон, 1888.
7. *Систематический свод постановлений Херсонского уездного земского собрания за 1865-1891 гг.* – Херсон, 1894.
8. *Журналы Херсонского Губернского земского собрания XXI очередной сессии 1885 года // СХЗ.* – 1885. – № 4.
9. *Общий отчет Херсонской Губернской земской управы за 1885/6 год // СХЗ.* – 1886. – № 5.

10. *Доклад X-му съезду врачей и членов управ о санитарной организации в губернии // СХЗ.* – 1886. – № 4.
11. *Постановления X-го Губернского съезда врачей и членов управ // СХЗ.* – 1886. – № 5.
12. *Отчет Херсонской Губернской земской управы по исполнению постановлений земского собрания XXII очередной сессии (12-25 октября 1886 г.) // СХЗ.* – 1887. – № 5.

О. С. Сидорович

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1890-і – 1905 рр.)

Споживча кооперація на сьогодні є найбільш розвинутим сектором кооперативного руху в нашій країні, який має свої давні традиції, але переживає важкий період трансформацій і оновлення. У цьому контексті доречним є звернення до витоків формування системи споживчої кооперації у кінці XIX – на початку XX ст. для глибшого дослідження проблеми. Серед робіт, у яких увага приділяється особливостям розвитку кооперації Лівобережжя слід відмітити перш за все монографії та дисертації В. Половця, І. Фаренія, Г. Волошкевича [1 – 3] Проте, в цих та інших працях не аналізуються причини відродження споживчої кооперації Лівобережної України на зазначеному хронологічному періоді. Пропонована розвідка покликана заповнити цю прогалину

Поступове відродження споживчої кооперації починається у 1890-х рр. З'являються нові споживчі товариства. За даними Н. Рейтлінгера, станом на 1897 р. на Лівобережній Україні вже було 12 споживчих товариств, які з'явилися у 1890-х рр. і були переважно міськими [4, 109 – 112]. Однак поява перших сільських споживчих товариств характеризувала початок нової епохи, адже споживчий кооператив проникав туди, де на Лівобережжі був найбільш затребуваним і мав сприятливе підґрунтя. Ця затребуваність виражалася рядом причин, які визначали собою процес відродження споживчої кооперації у 90-х рр. XIX ст. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витіснили натуральний обмін. Пожвавлується економічна ситуація. У 70 – 90-х рр. XIX ст. активно будуються залізниці. Крамарі, які захопили торгівлю по селах, підвищували ціни в деяких випадках удвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяли віддаленість і замкненість більшості сіл, через недосконалість транспортної системи, що зумовило труднощі у зв'язках із містами як торговими центрами. Крамарі не тільки завищували ціни в сільських крамницях, але в багатьох випадках економічно поневолювали селян. Для цього торгівці використовували систему товарного кредиту [5, 147].

Зростання цін сприяв також голод, дві хвилі якого прокотились Російською імперією в 1891 і 1897 рр., а також економічна криза, яка виразилась в спаді промислового виробництва, і яка почалась восени 1899 р. та сягнула найбільшого піку в 1901 – 1902 рр. Ціни на жито в 1891 р. піднялися на 60,5%, в 1892 – на 48,5% [6, 9]. І це в той час, коли реальна заробітна платня сільськогосподарських робітників мала тенденцію до зниження: у 1890 р. вона складала 44,5 коп., 1895 р. – 52,7 коп., 1900 р. – 52,6 коп., 1905 р. – 49,1 коп. [7, 54]. Отже, дорожнеча була додатковим стимулом до створення споживчого кооперативу. Зокрема там, де з'являлась споживча крамниця, ціни у крамарів знижувались. Так, у Новгород-Сіверську після відкриття у 1894 р. споживчого товариства знизилися ціни на ряд товарів широкого вжитку в середньому на 24% [Підраховано за: 8, 201].

Проте, економічні причини зростання кількості споживчих кооперативів у 1890-х рр. були не єдиними.